

CONFLICTELE DE LEGI ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

MIHAI JACOTĂ

În Imperiul Roman erau în vigoare sistemul de drept roman și sistemele de drept ale cetățitorilor peregrini. Relațiile între romani și peregrini erau nu numai inevitabile, ci și foarte frecvente.

Cum erau reglementate? Ce lege li se aplica? Când se aplica legea romană și când legea peregrină? Ce lege aplicau instanțele romane între romani și peregrini sau între peregrini din cetăți diferite? Ce lege aplicau instanțele peregrine în aceleași cazuri? Aceasta e problema conflictelor de legi. Există un corp de reguli care să indice când este competentă legea romană și când legea peregrină?

Textele jurisconsultilor romani de care dispunem astăzi ne spun¹ foarte puțin în această privință și, în special, nu ne spun esențialul. În ce privește celelalte documente și, cu deosebire, papirusurile descoperite în Egipt, ele ne-au adus informații și precizuni valoroase, dar, în ansamblu, caracterul datelor pe care le conțin a dat loc la numeroase controverse.

¹ Pentru persoanele puțin familiarizate cu acest gen de probleme, răspunsul la întrebarea pe care ne-am pus-o la începutul acestui articol ar părea simplu: instanțele judecătorești nu aplicau decît dreptul roman. În realitate și atunci, ca și acum, astfel de probleme delicate primeau o soluție nuanțată. Instanțele aplicau și dreptul străin. Dar după ce criterii? Absența referirilor la aceste probleme, deși ele evident trebuie să se fi pus, atît în practica zilnică a pretorului peregrin la Roma, cît și în aceea a instanțelor romane și peregrine din provincii, a frapat totdeauna pe autori (Werner Niederer, *Ceterum quaero de legum imperii Romani conflictu*, în *Revue Critique de droit international privé*, I, 1960, p. 141). Unificarea dreptului roman a fost realizată numai de Iustinian, și atunci mai mult teoretic: dreptul egiptean s-a aplicat pînă la venirea arabilor. În literatura preiustiniană mențiunile unor probleme ridicate de existența mai multor sisteme de drept în același timp, în cadrul aceluiași stat, nu lipsesc (Gaius, III, 120; Ulpian, *Regulae*, XX, 14 și XXII, 2 și altele). În general, se presupune că în urma acordării calității de cetățean roman majorității covârșitoare a peregrinilor prin constituția lui Caracalla, cît și a încercării de unificare realizate de Iustinian, toate informațiile relative la genul de probleme care ne preocupă au dispărut din textele cuprinse în legislația lui Iustinian. Astăzi însă (începînd cu Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreiches*, Leipzig, 1891) cercetările aprofundate descoperă chiar în textele constituțiilor imperiale urme de drept provincial sau local (*Volksrecht*). Toate studiile care au urmat de la această celebră lucrare au confirmat existența dreptului peregrin în provinciile imperiului, chiar după *Constitutio Antoniniana*.

Problema normelor care să rezolve conflictul de legi, adică a normelor care să indice legea aplicabilă în raporturile între romani și peregrini, a preocupat încă pe postglosatori, atunci când, în secolele XIII—XIV, puneau bazele dreptului internațional privat. Aceștia au folosit textele din *Corpus iuris civilis* ca un punct de plecare pentru a elabora sistemul modern de reguli conflictuale. Dar e de mult cunoscut și îndeobște admis că textele pe care le-au folosit postglosatorii nu aveau nici un raport cu conflictele de legi, iar *Corpus iuris civilis* nu cuprinde nici o regulă de soluționare a conflictelor de legi.

Astăzi, problema e reluată la un alt nivel cu mijloacele științifice de care dispunem. În literatura actuală de specialitate se susțin în această privință trei păreri:

După unii autori, romanii au cunoscut ceea ce se numește cu un termen poate comod, dar criticabil, «personalitatea legilor»¹.

Conform acestui sistem, raporturile între romani erau reglementate de dreptul roman, iar cele între peregrini, de legea peregrină respectivă. «Personalitatea legilor» nu ne poate spune nimic în privința legii aplicabile raporturilor între romani și peregrini, iar, pe de altă parte, în anumite cazuri, legea romană se aplica și peregrinilor, după cum și legea peregrină se putea aplica romanilor. Rămîne de rezolvat problema după ce criterii se conduceau instanțele atunci când aplicau o lege sau alta?

Werner Niederer² împărtășește o opinie care nu e altceva decît o variantă a «personalității legilor». Cercetînd problema reglementării raporturilor mixte și a aplicării legii peregrine de către instanțele romane, autorul ajunge la concluzia că legea romană se aplica și peregrinilor, afară de cazurile în care, din cauza structurii interne a instituțiilor, ea însăși se declara inaplicabilă peregrinilor. Același lucru se poate spune și despre legea peregrină. Astfel, regulile succesoriale ale vechiului *ius civile* (*ius Quiritium*) nu se puteau aplica peregrinilor, așa încît aceste raporturi rămîneau a fi cirmuite de dreptul peregrin. De asemenea, condiția juridică a sclavului eliberat de un roman era reglementată de dreptul roman. Dar condiția juridică a sclavului dezrobît de un peregrin era reglementată numai de dreptul peregrin. Ipoteza aceasta este exactă, dar ea nu ne arată cum procedau instanțele în cazul proceselor între romani și peregrini. În afară de aceasta, ea nu e altceva decît enunțarea sub o altă formă a ideii care stă la baza «personalității legilor». Într-adevăr, în primele timpuri ale cetății dreptul roman se aplica numai romanilor. Mai tîrziu, unele din instituțiile sale s-au putut aplica și peregrinilor. Dar totdeauna au rămas o serie de instituții care nu se puteau aplica decît romanilor și, în această privință, se poate spune că dreptul roman își autolimita cîmpul său de aplicare. Ceea ce, de altfel, se întîmpla și cu dreptul peregrin.

După alți autori, problemele ridicate de multiplicitatea sistemelor juridice în imperiu s-ar fi soluționat printr-un alt sistem: fiecare tribunal aplica legea sa³. Instanțele romane aplicau legea romană, așa cum instanțele peregrine aplicau legea peregrină. Sistemul acesta, care se sprijină pe o serie de observații exacte, nu explică cazurile în care instanțele romane (de ex. cele din Egipt) aplicau legea greacă sau instanțele grecești aplicau legea egipteană.

¹ E. Schönbauer, *Studien zum Personalitätsprinzip im antiken Recht*, în ZSS, RA, 49 (1928), p. 138.

² Werner Niederer, *op. cit.*, p. 137.

³ Hans Julius Wolff, *Plurality of Laws in Ptolemaic Egypt*, în *Revue int. des droits de l'antiq.*, 1960, p. 191.

În fine, unii autori par a crede că romanii posedau un sistem mai mult sau mai puțin complet de reguli care indicau instanțelor cînd trebuie să aplice legea proprie și cînd legea străină, care era dreptul aplicabil persoanelor trăind sub legi diferite¹. Acesta ar fi fost un sistem de drept internațional privat în sensul modern al cuvîntului.

Examinarea ansamblului documentelor practicii și a textelor ne arată că, într-adevăr, cei vechi (studiul nostru se limitează la Imperiul Roman, dar concluziile sînt în general aceleași pentru toate celelalte state imperii ale antichității sclavagiste) posedau un sistem de reguli de soluționare a conflictelor de legi, dar acesta, nu numai că nu se identifica cu cel modern, pe care-l cunoaștem sub numele de drept internațional privat, dar avea la bază o concepție cu totul diferită. În rîndurile de față vom căuta să punem în lumină, atît concepția proprie statului sclavagist în materia soluționării conflictelor de legi și a aplicării legii străine, cît și liniile mari ale sistemului folosit de cei vechi. Pentru aceasta, vom fi nevoiți să începem studiul nostru examinînd condiția juridică a străinului și modul cum se reglementau raporturile între romani și străini încă din primele timpuri ale statului-cetate, pentru ca, mai apoi, să trecem la examinarea acelorasi chestiuni în statul mediteranean, unde întîlnim pluralitatea de sisteme juridice.

I. ÎN STATUL-CETATE

În statul-cetate, în primele secole care au urmat întemeierii lui, ca urmare a slabei dezvoltări a economiei, schimburile cu cetățile din jur erau sporadice. Reflectînd izolarea economică a Romei, ca și a celorlalte cetăți din jur, clasa dominantă privea religia, dreptul, ca și celelalte forme ale suprastructurii, ca proprii cetățenilor și excluzînd orice participare a străinilor.

Vechiul *ius civile* era un ansamblu de reguli rezervate în mod exclusiv cetățenilor. Gaius (I, 1 și III, 13) în sec. al II-lea al erei noastre, folosind o formulă care nu mai era cu totul exactă pe vremea lui, dar care exprima o concepție mai veche, definește *ius civile*, ca *ius proprium civium Romanorum*. În condiții identice, aceeași concepție exclusivistă despre dreptul cetății lor o avea și clasa dominantă din alte cetăți.

În această situație, orice străin apare ca un dușman². Același cuvînt — *hostis* — desemna în vechime și pe străin și pe dușman. Străinul care venea la Roma era în afara dreptului. Persoana sa fizică și averea sa nu erau apărute de regulile de drept (*ius civile*)³. El era în situația unui lucru: putea fi făcut sclav sau putea fi omorît.

Un text din Pomponius (D. 49, 15, 5, 2), jurisconsult care a trăit în sec. al II-lea al e.n., descrie situația aceasta în felul următor:

« Atunci cînd între romani și un popor străin nu există nici tratat de amicitie, nici de ospitalitate, ei nu sînt chiar dușmani. Dar ce intră în mîna lor, devine proprietatea lor. Un om liber din imperiu prins de ei devine sclav. Același lucru se

¹ Hans Lewald, *Conflicts de lois dans le monde grec et romain*, în *Labeo*, 3, 1959, p. 366.

² J.-P. Niboyet, *Le Romain en pays étranger*, *Rev. de droit int. privé*, 1933, p. 553; H. Lévy-Bruhl, *La condition du Romain à l'étranger*, în *Quelques problèmes du très ancien droit romain*, Paris, 1934, p. 30—32.

³ Cicero, *Pro Caecina*, 33, 96: *Qui enim potest iure Quiritium liber esse, is qui numero Quiritium non est?*

întimplă dacă cineva de la ei vine la noi ». Și Pomponius subliniază pentru a nu mai fi nici o îndoială: acest lucru se întâmplă chiar în timp de pace – *in pace quoque!*¹. Deci, în absența unui tratat sau a unei convenții de ospitalitate, străinul este în afara dreptului. Textul acesta care în sec. al II-lea al e.n. se referă bineînțeles numai la raporturile cu barbarii, adică cu străinii din afara imperiului roman, exprimă o idee mult mai veche și era exactă pentru a descrie relațiile dintre romani și locuitorii statelor-cetate învecinate în prima perioadă de dezvoltare a Romei în condițiile sociale și economice descrise mai sus.

Cu toate acestea, nici schimburile cu cetățile din jur, nici contactul cu străinii nu erau cu totul excluse, chiar în acea perioadă îndepărtată. În măsura în care nu existau tratate, pentru cazurile în care era necesar să se primească un străin în cetate, temporar sau definitiv, se recurgea la două instituții cu o bază religioasă: *clientela* și *hospitium*.

*Clientela*² asigura protecția unui străin care se agregă unei ginte. Instituția se aplica străinilor de o condiție socială inferioară. Forța de muncă și capacitatea militară a clientului erau folosite de gintă.

Hospitium permitea unui străin, de regulă din clasa dominantă și sub condiția reciprocității, să petreacă un timp la Roma bucurându-se de protecția unei familii nobile.

În ambele cazuri, nu era vorba de o excepție de la principiul stabilit: existența și activitatea economică a străinului era posibilă numai datorită protecției de fapt pe care o acorda o gintă sau o familie puternică.

În aceste condiții, dreptul roman, care nu recunoștea capacitatea străinului, cu atât mai mult nu recunoștea dreptul străin. Raporturile, care destul de rar interveneau între un roman și un străin, erau în afara dreptului. Dar, așa cum știm, recunoașterea unei anumite condiții juridice străinului, a unei anumite personalități, e o condiție indispensabilă pentru recunoașterea raporturilor pe care le încheie străinul. Dacă personalitatea străinului nu e recunoscută, nici nu se poate pune problema legii care reglementează raporturile sale.

Concepția aceasta inițială a slăbit treptat, pe măsură ce, prin formarea unui stat cu dimensiuni teritoriale mai vaste, stadiul inițial de izolare economică a Romei a făcut loc unui curent din ce în ce mai activ de schimburi (aparitia pretorului pelerin în sec. III î.e.n. constituie un eveniment semnificativ în această privință), dar n-a fost niciodată complet depășită în orinduirea sclavagistă și nici în prima parte a Evului Mediu (în ce privește pe străinii din afara imperiului, ea a rămas aceeași ca la început).

II. ÎN IMPERIUL MEDITERANEAN³

Cetățile învinse și incorporate Imperiului Roman primeau fiecare în parte un statut propriu, care putea fi în detalii diferit de al celorlalte cetăți. În linii

¹ Fernand de Visscher, *Droit de capture et postliminium in pace*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1956, p. 197, contestă sensul dat obișnuit acestui text din Pomponius.

² C. W. Westrup, *Sur les gentes et les curiae de la royauté primitive de Rome*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1954, p. 452–456.

³ Conflictul de legi au continuat să existe și după C.A., deoarece pluralitatea sistemelor juridice s-a menținut. Pentru continuitatea aplicării dreptului pelerin: R. Tauben-

generale însă, din punctul de vedere al statutului lor, cetățile cucerite puteau face parte din una din următoarele categorii: cetăți federate, cetăți libere și cetăți supuse (*decumanae* sau *tributariae*).

Condiția cea mai bună o aveau cetățile federate, a căror situație față de Roma era stabilită printr-un tratat internațional. Atât cetățile federate, cât și cele libere, nu făceau parte din provinciile romane. Dar numărul lor era mic. În Sicilia, față de 57—58 de cetăți tributare, existau numai două cetăți federate și cinci cetăți libere¹. Cetățile tributare făceau parte din provinciile romane și erau supuse supravegherii guvernatorilor de provincie. Cetățenii orașelor libere, federate sau supuse erau desemnați de romani cu termenul de peregrini.

Peste diferențele de condiție între cetățile federate, libere și supuse, putem reține o trăsătură comună a organizării lor în cadrul imperiului: statul roman le permitea să-și păstreze vechile organe (adunarea poporului, senatul și magistrații) care, de acum înainte, serveau ca organe de administrație locală internă. Funcționau instanțele de judecată locale și se foloseau mai departe legile proprii, anterioare cuceririi romane. Aceste trăsături ale organizării cetăților învinse și, mai ales, concesiunea legilor proprii, corespunde în antichitate concepției dominante despre natura și sfera de activitate a sistemului juridic al fiecărui stat². Dacă *ius civile* era *proprium civium Romanorum*, atunci în mod necesar peregrinilor trebuia să li se lase folosința dreptului lor.

Reunirea unor regiuni și cetăți atât de diferite în cadrul unui stat puternic organizat, introducerea unei administrații ordonate și a liniștii în interior au creat condițiile unui avânt puternic al economiei sclavagiste: s-au intensificat considerabil schimburile între cetățile sau provinciile din colțurile cele mai îndepărtate ale imperiului. Numărul peregrinilor care domiciliau la Roma sau se găseau în trecere, ca și numărul romanilor care se stabileau în provincii era din ce în ce mai mare. În interesul clasei dominante de la Roma, în primul rând, se recunoscuse unei categorii speciale de străini și anume peregrinilor, un statut special, inferior statutului cetățenilor dar totuși suficient pentru a face posibile legăturile cu ei³.

Împrejurarea că peregrinii își păstrau dreptul propriu⁴ (și fiecare cetate peregrină își avea legile ei particulare), că unii locuitori aveau mai multe cetățenii

schlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.*, ZSS, RA, 1952, p. 102; idem, *The Law of the Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa, 1955, p. 7; o analiză asupra literaturii despre constituția lui Caracalla în Christoph Sasse, *Literaturübersicht zur Constitutio Antoniniana*, I, extras din Journal of Juristic Papyr. XIV, Warszawa, 1962, p. 109; E. Schönbauer, *Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht. Studien über die Bedeutung der C.A. für die römische Rechtsentwicklung*, ZSS, RA, 1937, p. 309.

¹ J. Carcopino, *La loi de Hiéron et les Romains*, Paris, 1919, p. 212.

² Concesiunea dreptului de a se folosi de legile proprii nu era o inovație romană. În Kerkuk și Suza, babilonienii n-au modificat dreptul local. Cf. Ed. Volterra, *Les rapports entre le droit romain et les droits de l'Orient*, în Rev. int. des droits de l'antiq., 1955, p. 154.

³ Pentru Grecia clasică, v. H. F. Hitzig, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, ZSS, RA, 28 (1907), p. 211.

⁴ Elias Bickermann, *Le procès de Jésus et l'administration de la justice dans les provinces impériales*, comunicare la a XVIII-a sesiune internațională a Soc. de ist. a drepturilor anti-chității, Bruxelles, 1963, dare de seamă în Labeo, I, 1964, p. 136: chiar peregrinii dedicii utilizează dreptul propriu în raporturile dintre ei, cum arată documentele din Palestina. Pentru Egipt, v. Taubenschlag, *The Law*, p. 7.

în același timp¹, ridicau un număr de probleme complexe în legătură cu modul de reglementare a raporturilor între persoane trăind sub legi diferite. Cum erau reglementate raporturile între romani și peregrini sau între peregrinii din cetăți diferite?

Ne propunem ca în paragrafele următoare să schițăm soluțiile care se dădeau acestor probleme: 1) la Roma, 2) în fața instanțelor romane și 3) a instanțelor peregrine din provincii.

1. La Roma

Ⓐ Relațiile dintre peregrini și romani sau dintre peregrini din cetăți diferite erau reglementate, în primul rând, de instituțiile lui *ius gentium*², un ansamblu de reguli civile de elaborare romană. Existența unui *ius gentium*, un drept civil comun pentru toți locuitorii imperiului, simplifica într-un număr mare de cazuri reglementarea relațiilor dintre persoane trăind sub legi diferite. *Ius gentium* era un drept roman. Aplicarea lui era impusă de instanțele romane în relațiile mixte, nu numai la Roma, ci și în provincii, adică pretutindeni unde existau instanțe romane organizate de magistrații judiciari. Lucrul acesta era posibil datorită rolului conducător, stăpînirii efective pe care o exercita Roma asupra celorlalte cetăți și era unul din elementele care făceau ca sistemul roman să se deosebească de alte sisteme folosite în cursul timpului pentru soluționarea aceluiași dificultăți.

Instituțiile lui *ius gentium* nu acopereau însă decît o parte a raporturilor sociale. Astfel, ele nu reglementau succesiunea, testamentele, familia peregrinilor (Ulpian, *Regulae*, XX, 14).

B. După ce Roma a devenit un stat imperiu, și cu deosebire din sec. I al e.n., unele din instituțiile lui *ius civile*, rezervate la început cetățenilor, au putut fi aplicate și peregrinilor. Astfel, protecția persoanei fizice și a averii peregrinilor care se găseau la Roma a fost asigurată dîndu-li-se posibilitatea de a folosi acțiunile civile delictuale romane în care se introducea ficțiunea că peregrinul era cetățean roman (Gaius IV, 37).

Edictul pretorului peregrin urma, probabil, îndeaproape edictul pretorului urban³. Prin el, un număr foarte mare de instituții romane erau, de asemenea,

¹ În problema dublei cetățenii, inscripția din Banasa, sec. II e.n. aduce știri prețioase: împăratul conferă cetățenia romană căpeteniei unui trib de berberi din Africa de Nord și familiei sale, dar i se rezervă dreptul de a folosi cutumele tribale (*his civitatem Romanam dedimus salvo iure gentis*). Cf. E. Schönbauer, *Deditizien, Doppelbürgerschaft und Persönlichkeitsprinzip*, în *Journal of Jur. Papyr.*, 1953—1954, p. 71.

² În condițiile particulare ideologiei sclavagiste, formarea unui *ius gentium*, un drept civil comun care reglementează relațiile, mai ales în legătură cu operațiile comerciale dintre locuitorii din cetăți diferite, era un fenomen normal. În Grecia, în sec. al V-lea, se formase un *ius gentium* grec (E. Bickermann, *Remarques sur le droit des gens dans la Grèce antique*, *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1950 (Mél. Visscher, III), p. 99); J. Michel, *Sur les origines du ius gentium*, *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1956, p. 313; despre un *ius gentium* în Egipt, anterior cuceririi romane, v. Taubenschlag, *The Law*, p. 27 și pentru un *ius gentium* posterior cuceririi romane, *ibidem*, p. 51; Cl. Préaux, *Pourquoi pas de codification hellénistique?* în *Rev. int. des droits de l'ant.*, 1958, p. 374—381, despre formarea unui drept interurban grec, despre problemele conflictelor de legi în lumea helenistică și despre utilizarea jurisdicțiilor « interurbane ».

³ J. Falletti, *Évolution de la juridiction civile du magistrat provincial sous le Haut-Empire*, Paris, 1926, p. 72—74; Taubenschlag, *The Law*, p. 27, 33.

extinse asupra peregrinilor¹. Procesul acesta de extindere a instituțiilor romane este continuu, dar nu-l putem urmări prea bine, deoarece nu ni s-a păstrat edictul pretorului peregrin. În schimb, documentele descoperite în Egipt ne prezintă izbitor acest proces de-a lungul mai multor secole.

(C) În fine, în unele domenii, dreptul roman nu se putea aplica peregrinilor (capacitatea, succesiunile etc.). În toate aceste cazuri, pretorul peregrin organiza procesul conform edictului său. Formula² indica judecătorilor sau recuperatorilor, care puteau fi romani sau peregrini (Gaius IV, 105), în termeni deosebit de precisi limitele activității lor.

În ceea ce privește legea aplicabilă în toate aceste cazuri, reținem că toate procesele organizate la Roma se judecau conform edictului peregrin, în măsura în care acesta conținea dispoziții în problemele dezbătute.

Aplicau aceste instanțe dreptul peregrin?

De la început trebuie să distingem două situații:

a) Toate drepturile dobândite de peregrini în conformitate cu legea peregrină competentă erau recunoscute: aceasta e o formă de aplicare a legii peregrine.

În unele cazuri, dreptul peregrin era singurul competent să reglementeze o anumită situație. Astfel, conform principiului admis în dreptul sclavagist, condiția juridică a libertului era determinată de dreptul personal al stăpînului. Sclavul dezrobît de romani prin modurile formale era un libert cetățean roman; libertul latinului avea condiția latinului, iar libertul peregrinului avea condiția pe care o indica dreptul peregrin respectiv. Este ceea ce rezultă din fragmentul lui Dositheus³. După acest fragment, legea Iunia Norbana, care recunoștea validitatea eliberărilor de sclavi făcute fără forme (*post mensam, per epistulam, inter amicos*), nu se aplica peregrinilor. Din această cauză, un sclav eliberat fără forme de un stăpîn peregrin rămînea mai departe sclav, în drept. Totuși, adaugă fragmentul, pretorul intervenea și împiedica pe stăpîn să-l recheme în sclavie, afară dacă legea peregrină nu prevedea altfel. Ceea ce ne reține atenția în acest paragraf e faptul că judecătorul și pretorul trebuiau să țină seama de legea peregrină în anumite cazuri.

Un alt text, semnificativ pentru ordinea de probleme care ne preocupă, e un fragment din *Regulile* lui Ulpian (XX, 14).

Peregrinul dediticiu nu poate face nici un fel de testament. Nefiind cetățean roman, nu poate testa conform legii romane. Neapartinînd nici unei cetăți peregrine, nu poate de asemenea testa nici conform unei anumite legi peregrine recunoscute de romani. De aici, deducem că un testament făcut după o anumită lege peregrină era luat în considerare de instanțele romane, altfel jurisconsulții care scriau pentru practica romană nu ar fi discutat această chestiune⁴.

¹ Taubenschlag, *The Law*, p. 32, nota 107, 34, 36, 42.

² Gaius IX, 105: *imperio continentur (iudicia) quae sub uno iudice accipiuntur interueniente peregrini persona iudicis aut litigatoris*.

³ Dositheus, 12: *Peregrinus manumissor seruum non potest ad Latinitatem perducere, quia lex Iunia, quae Latinorum genus introduxit, non pertinet ad peregrinos manumissores, sicut et Octavianus probat. At praelor non permittit manumissum seruire, nisi aliter lege peregrina caveatur*. Dreptul peregrin este luat în considerare și în acest fragment (Gaius III, 120): *fidepromissoris heres non tenetur, nisi si de peregrino fidepromissore quaeramus et alio iure ciuitas eius utatur*.

⁴ Ulpian, *Regulae*, XX, 14: *Latinus iunianus, item is qui dediticiorum numero est, testamentum facere non potest: Latinus quidem, quoniam nominatim lege Iunia prohibitus est; is autem qui dediticiorum numero est, quoniam nec quasi peregrinus, quoniam nullius certae ciuitatis ciuis est, ut secundum leges ciuitatis suae testetur*.

Mai există și alte texte din care putem desprinde același gen de indicații (Gaius, III, 120; Ulpian, *Regulae*, XXII, 2; un client al lui Cicero a adoptat un tânăr conform legilor din Patras: *Patrensius legibus adoptavit — Ad familiares*, XIII, 19; dreptul helenic recunoștea capacitatea succesorală a romanilor, dar un pelerin nu putea să fie herede al unui roman după dreptul civil — *In Verr.*, II, 2, 116 și *Ad fam.*, XIII, 30, 1).

Din toate acestea rezultă cu suficientă siguranță că juriconsulții romani luau în considerare situațiile dobândite conform legii peregrine atunci când această lege era competentă să reglementeze situația respectivă.

b) De recunoașterea situațiilor dobândite conform legii străine, trebuie să distingem nașterea drepturilor. Aplicau instanțele romane legile peregrine între peregrini sau între peregrini și romani? Rămîne o serie întreagă de raporturi civile cărora soluțiile anterior prezentate (un *ius gentium*, dreptul civil roman extins tuturor locuitorilor imperiului etc.) nu li se pot aplica. Astfel, ce lege se aplica peregrinului care se căsătorise cu un pelerin din altă cetate sau făcuse un testament în favoarea unui pelerin dintr-o altă cetate? Ce lege cămăia succesiunea unui pelerin care a devenit cetățean roman în urma efectuării serviciului militar, în timp ce soția sa și copiii au rămas peregrini? Ce lege se aplica succesiunii unui pelerin care, fiindcă avea *ius conubii*, s-a căsătorit cu o romană? Care era legea care se aplica în cazul când o persoană avea mai multe cetățenii, deci trăia sub mai multe legi de origine? Cum se alegea între legile diverselor părți la un act juridic din dreptul de familie?

Despre aceste chestiuni nu avem date directe în ce privește Roma. Dar, în Egipt se constată că instanțele romane *extra ordinem* aplicau dreptul pelerin în anumite condiții. Vom relua cercetarea acestor chestiuni mai jos, în paragraful consacrat dreptului aplicat de instanțele romane în provincii și de instanțele peregrine.

2. În fața instanțelor romane din provincii

În ceea ce privește desfășurarea proceselor în fața instanțelor romane din provincii, adică a instanțelor organizate de guvernatorul provinciei, dispunem de câteva texte din Cicero (*In Verrem*, II, 2, 13), bine cunoscute cercetătorilor¹, dar destul de puțin folosite. În aceste texte, Cicero, pentru a fi mai bine înțeles de judecătorii de la Roma, în fața cărora pleda, expune succint ansamblul regulilor după care se organizau și se judecau procesele în Sicilia.

Statutul Siciliei, care a fost transformată în provincie romană în 210 î.e.n., era reglementat de o lege Rupilia, un decret dat de consulul Rupilius cu aprobarea senatului în anul 131 î.e.n. În afară de legea Rupilia, care era cadrul general de organizare al provinciei, ce trebuia respectat de toți guvernatorii care se succedau la conducere, Sicilia, ca toate celelalte provincii, mai era cămuită de edictul provincial, publicat la intrarea în funcție de fiecare guvernator. Acest edict, care teoretic putea fi schimbat de noul guvernator, avea în fapt o fixitate remarcabilă datorită obiceiului ca fiecare nou guvernator să urmeze edictul precursorilor săi, bineînțeles,

¹ G. Bruggini, « Cicero, in *Verrem*, II, 2, 13: Organisation judiciaire et droit applicable dans la province sicilienne », conferință la a XVIII-a sesiune a Soc. de istorie a drepturilor antichității, Bruxelles, 1963, Labeo 1, 1964, p. 142.

aducându-i unele mici modificări impuse de nevoile sociale dintr-un moment dat. Edictul provinciei trebuia să urmeze legea de organizare a provinciei și, în fapt, ne spune Cicero ¹, în Sicilia unele din dispozițiile legii Rupilia fuseseră chiar introduse de Verres în edictul său. După cum se știe, în Sicilia, ca și în alte provincii, funcționau atît instanțe peregrine locale, cît și instanțele organizate de guvernatorul de provincie.

Iată textul: *Siculi hoc iure sunt ut, quod civis cum ciue agat, domi certet suis legibus: quod Siculus cum Siculo non eiusdem civitatis, ut de eo praetor iudices ex P. Rupilii decreto, quod is de decem legatorum sententia statuit, quam illi legem Rupilianam uocant, sortiatur. Quod priuatus a populo petit aut populus a priuato, senatus ex aliqua ciuitate, qui iudicet, datur, cum alternae civitatis reiectae sunt; quod civis Romanus a Siculo petit, Siculus iudex datur; quod Siculus a ciue Romano, civis Romanus datur; ceterarum rerum selecti iudices civium Romanorum ex conuentu proponi solent* ².

După cum vedem, conform legii Rupilia, procesele dintre doi sicilieni din aceeași cetate erau judecate de judecători locali după legea cetății (*domi certet suis legibus*). Procesele dintre doi sicilieni din cetăți diferite trecuseră în competența autorităților romane; instanța era organizată de guvernatorul provinciei conform legii Rupilia și edictului provincial. Guvernatorul nu judeca personal procesele civile, dar în schimb, avea un rol important în stabilirea compunerii instanței și în redactarea formulei care sesiza pe judecător. În afară de aceasta, guvernatorul mai avea dreptul de a hotări într-un număr mare de chestiuni care se puteau ivi cu prilejul judecării procesului. Puterile judiciare ale magistraților erau atît de mari (deși nu nelimitate), încît intervenția lor putea fi decisivă pentru soarta procesului.

Tot în competența magistraților romani intrau și procesele între o cetate și un particular. Dacă senatul ambelor cetăți era recuzat de părți, procesele erau judecate de senatul unei a treia cetăți.

Procesele între un roman și un sicilian erau organizate de magistrat, care numea un judecător roman, dacă pîrîtul era roman, și un judecător sicilian, dacă pîrîtul era sicilian.

Pentru toate celelalte procese, magistratul propunea judecători din cei care figurau pe lista cetățenilor romani care formau *conuentus civium Romanorum*.

Printre acestea, erau procesele între romani și peregrini nescilieni, între sicilieni și peregrini nescilieni, între un roman și o cetate siciliană și, în fine, procesele între decumani și agricultori. Despre toate aceste procese, care au loc între persoane trăind sub legi diferite, Cicero nu ne spune ce lege se aplică.

Știrile pe care le avem cu privire la organizarea judiciară a Siciliei le putem compara cu datele relative la Cirenaica, o provincie cu care prezintă multe

¹ Cicero, *In Verr.*, II, 2.

² Cicero, *ibid.*, II, 2, 13: După dreptul sicilienilor, cînd un cetățean cheamă în judecată pe un concetățean, procesul are loc în orașul lor conform legilor cetății; dacă un sicilian cheamă în judecată pe un sicilian din altă cetate, pretorul... trebuie să tragă la sorți judecătorii conform legii Rupilia; cînd un particular dă în judecată o cetate sau o cetate pe un particular, senatul unei a treia cetăți judecă, după ce senatele ambelor cetăți s-au recuzat; cînd un cetățean roman formulează o cerere contra unui sicilian, i se dă un judecător sicilian; cînd un sicilian formulează o cerere contra unui roman, judecătorul e un cetățean roman; pentru celelalte cazuri, se obișnuiește să se propună judecători de pe lista cetățenilor care formează *conuentus civium Romanorum*.

asemănări: elementul grecesc e preponderent, dar există și o influență minoritate romană.

În Cirenaica, procesele între greci din cetăți diferite se judecau de judecătorii dintr-o a treia cetate conform edictului IV din Kyrene (în Sicilia: *quod Siculus cum Siculo non eiusdem civitatis ut de eo iudices... sortiatur*)¹.

Procesele dintre locuitorii aceleiași cetăți sînt de competența judecătorilor locali și cu siguranță se aplicau legile peregrine locale. Lucrul acesta nu rezultă direct din edictul IV, dar se poate deduce din dispozițiile de mai sus și din compararea cu situația din Sicilia (*domi certet suis legibus*) și din Cilicia (Cicero, *Ad Att.*, VI, 1, 15 și 2, 4)².

Cînd una din părți e cetățean roman, este competent numai judecătorul roman. Aceasta, spre deosebire de Sicilia, unde guvernatorul numește un judecător roman, cînd pîrîtul e roman, și un judecător sicilian, cînd pîrîtul e sicilian³.

Edictul IV permite, în fine, părților să renunțe la judecătorul grec și să ia un judecător roman⁴. Celelalte dispoziții ale edictului nu interesează organizarea judiciară și competența în procesele civile⁵.

Ce lege se aplica în aceste procese?

E interesant de subliniat că referitor la procesele dintre sicilienii din aceeași cetate, Cicero are grijă să ne spună ce lege se aplică: legea locală siciliană. În cursul pledoariei, Cicero revine de mai multe ori asupra acestui lucru⁶. În schimb, nu ne spune nimic despre legea aplicabilă în procesele mixte și tocmai lucrul acesta ne-ar interesa mai mult și pe noi și pe judecătorii cărora el se adresa. La drept vorbind, chiar fără să ne spună Cicero, am putea bănuî că instanțele locale aplică între cetățeni dreptul local. Mai greu de știut, nu numai pentru noi, dar și pentru contemporani, e soluția în privința legii aplicabile în procesele mixte. Cu toate acestea, Cicero nu ne spune nimic, deși avea nenumărate ocazii să dea explicații asupra acestui aspect. Dar nu numai Cicero, ci și toate celelalte texte pe care le avem expun în același fel lucrurile: procesele între cetățenii din aceeași cetate se judecă după legile cetății, iar pentru celelalte procese se precizează numai instanța competentă⁷.

Lucrul acesta nu poate fi întimplător. Dacă Cicero insistă în repetate rînduri că procesele dintre sicilienii din aceeași cetate se judecă conform legii cetății, nu e pentru a da judecătorilor romani o informație de care n-au nevoie, ci pentru a sublinia liberalismul romanilor față de sicilienii, în contrast cu abuzurile comise de Verres. Dacă în cazurile pe care noi le socotim cele mai complicate și anume de raporturi mixte, nu ne spune nimic, e din cauză că sistemul folosit de cei vechi pentru a rezolva aceste dificultăți, era cunoscut tuturor și, pe de altă parte, problema legii aplicabile în procesele mixte nu era o problemă sau nu se punea în felul în care se pune astăzi.

¹ A. von Premerstein, *Die fünf neugefundenen Edikte des Augustus aus Kyrene*, ZSS, RA, 48 (1928), p. 427.

² Idem, *ibidem*, p. 475.

³ Idem, *ibidem*, p. 427 și 475.

⁴ Idem, *ibidem*, p. 427.

⁵ F. de Visscher, *La justice en Cyrénaïque*, comunicare la a XVIII-a sesiune a Soc. de istorie a drepturilor antichității, Bruxelles, 1963, rezumat în Labeo, 1, 1964, p. 143.

⁶ In *Verrem*, II, 2, 16 și 17; II, 2, 24 și 25; II, 2, 12 și 22; II, 2, 27 și 37.

⁷ Egon Weiss, *Zum Rechtshilfsvertrag aus Stympthalos*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 169.

Problema legii aplicabile, în măsura în care nu era rezolvată prin prezența unui *ius gentium*, a regulilor cuprinse în edictul guvernatorului de provincie, prin aplicarea dreptului personal al părților etc., adică în procesele între persoane trăind sub legi diferite, era deplasată pe un alt teren și anume pe terenul competenței și compunerii instanțelor. Din izvoare rezultă că problema pe care o aveau în vedere cei vechi era problema determinării instanței competente și a compunerii ei.

Lucrul acesta rezultă, în primul rînd, din pledoaria lui Cicero de care ne ocupăm (II, 2, 12, 31):

Iudicia eiusmodi: qui ciues Romani erant iudicabant si Siculi essent, cum Siculos eorum legibus dari oporteret; qui Siculi, si ciues Romani essent... «Verres desemna judecătorii în felul următor: acești judecători erau cetățeni romani, în cazul cînd împricinații erau sicilienii, în timp ce, dimpotrivă, după legile lor ar fi trebuit să fie desemnați judecători sicilienii; acești judecători erau sicilienii în cazul în care împricinații erau cetățeni romani». Din această cauză, ne explică Cicero, nici unii, nici alții nu erau judecați după legile lor.

O strînsă legătură între legea aplicabilă și compunerea instanței apare și în alt loc (Cicero, *In Verrem*, II, 2, 13, 33):

Haec omnia isto praetore non modo perturbata, sed plane et Siculis et ciuibus Romanis erepta sunt. Primum suae leges: quod ciuis cum ciue ageret, aut eum iudicem quem commodum erat, praeconem, haruspice, medicum suum dabat; aut si legibus erat iudicium constitutum... «toate aceste dispoziții legale au fost pe timpul preturii lui Verres, nu numai tulburate, dar cu totul luate și sicilienilor și cetățenilor romani. În primul rînd, legile lor: cînd un cetățean era în proces cu un concetățean sau îi desemna judecătorul care-i era mai avantajos — ușierul, haruspicele, medicul său — sau, dacă instanța era constituită conform legilor...». Așadar, pare a spune Cicero, nu se aplică legea competentă prin faptul că instanța era compusă din alți judecători decît cei pe care-i indica legea.

Problema judecării proceselor între persoane trăind sub legi diferite nu mai era o problemă nouă pentru lumea mediteraneană în sec. I î.e.n. Ca și în alte domenii, romanii au putut folosi și aici experiența de mai multe secole a cetăților grecești, a monarhiilor helenistice și a Egiptului.

Cetățile grecești, atunci cînd dezvoltarea economiei și a schimbului a pus problema rezolvării litigiilor între persoane trăind sub legi diferite, au utilizat, pe lîngă alte metode cunoscute de noi, tratatele de asistență juridică (συμβολαί), care, printre altele, conțineau prescripții privind condiția juridică a străinilor, determinarea instanțelor competente sau dispoziții privind organizarea unor instanțe speciale care să judece procesele mixte și, cîteodată, indicau și legea aplicabilă, dar, așa cum vom vedea, într-o formă care nu ne spune nimic decisiv pentru cercetarea noastră. Dispozițiile din tratatele de asistență sînt destul de variate. Ele nu se pot niciodată interpreta ca stabilind reguli de drept internațional privat. Să ne oprim la cîteva exemple.

Între Stymphalos (oraș din Arcadia) și Aegeira¹ s-a încheiat un tratat de asistență juridică din cele obișnuite între cetățile grecești la epoca respectivă. Interesează în mod deosebit studiul nostru dispozițiile prin care se organiza o instanță specială, compusă din judecători aparținînd ambelor cetăți, pentru jude-

¹ E. Weiss, *Zum Rechtshilfsvertrag aus Stymphalos*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 169; Arthur Steinwenter, *Der Rechtshilfsvertrag zwischen Stymphalos und Aegeira*, ZSS, RA, 1953, p. 1.

care proceselor între cetățenii lor¹. Tratatul nu ne spune ce reguli de drept aplicau judecătorii în procesele mixte².

În dreptul atenian, în absența unui tratat, se făcea deosebire precisă între două categorii de străini, metecii, străinii domiciliați, și xenoii, străinii în sensul propriu al cuvântului³. Xenoi erau judecați de instanțele locale pentru delictе și contracte⁴. Existau reguli speciale de competență în ce privește procesele privind contractele (cînd locul de executare era la Atena, era competentă instanța ateniană; cînd locul de executare era la Rodos, era competentă instanța rodiană), dar nu se puteau constata reguli de soluționare a conflictelor de legi civile⁵. În ce privește dreptul civil aplicabil, se crede că exista un drept comun grecesc al contractelor, care simplifica sarcina instanțelor⁶.

În tratatele de asistență dintre Gortyna și Rota, Priene și Maroneia, Priene și Milet, procesele cu străinii se judecau de cele mai multe ori de instanțele locale, acordîndu-se reclamantilor un anumit drept de alegere a judecătorilor ce compuneau instanțele⁷.

Am vrea să cunoaștem cum soluționau instanțele romane din provincii procesele între romani și peregrini. Dacă pentru Sicilia și Cirenaica nu ni s-a păstrat nici un document, în schimb, pentru Egipt, posedăm mai multe hotărîri interesante în această privință.

Într-un papirus latin din Egipt (Pap. Michigan, 1320)⁸, s-a găsit o sentință a unui *iudex datus* din anii 41 sau 42 e.n. într-un proces de succesiune între doi peregrini care erau în serviciul armatei romane. Este drept că hotărîrea a fost dată de o instanță *extra ordinem*, care, în concepția romană din sec. I.e.n., nu era o instanță judiciară, ci una administrativă. Din această cauză, de la început, instanțele *extra ordinem* au judecat după reguli speciale. Judecătorul e un cetățean roman numit de prefectul lagărului, probabil în virtutea unei delegații speciale date de prefectul Egiptului. Sentința, redactată în limba latină, indică o bună cunoaștere a regulilor procesului roman⁹.

Ce lege s-a aplicat?

Sentința nu ne spune nimic despre legea luată în considerare¹⁰. Instanța a avut să se pronunțe în acest proces de succesiune asupra chestiunii care dintre părți e rudă mai apropiată de defunct pentru a-l putea moșteni (*uter eorum propior esset ad possidenda bona Dionysii Manlii*). Dacă s-ar fi aplicat dreptul roman (succesiunea *unde cognati*), reclamantul și pîrîții ar fi primit părți egale din succesiune¹¹.

¹ E. Weiss, *op. cit.*, p. 171.

² Idem, *ibidem*, p. 172–176.

³ H. F. Hitzig, *Der griechische Fremdenprozess im Licht der neueren Inschriftenfunde*, ZSS, RA, 28 (1907), p. 211.

⁴ Idem, *ibidem*, p. 226.

⁵ Idem, *ibidem*, p. 231.

⁶ Idem, *ibidem*, p. 231.

⁷ Idem, *ibidem*, p. 236.

⁸ Vezi P. Meyer, E. Levy, *Sententia des iudex datus in einem Erbrechtsprozess unter Claudius*, ZSS, RA, 46 (1926), p. 276.

⁹ *Quod inter D. ... cuius absentis causam defendit T.... et inter A et M... ageretur de proximitate, uter eorum propior esset ad possidenda bona... in qua eam rem S. praefectus castrorum... etc.*

¹⁰ *Sententiam dixit et ea sententia pronuntiavit uideri sibi... eaque bona... ad eum Dionysium Manlii... pertinere.*

¹¹ P. Meyer, E. Levy, *op. cit.*, p. 282 și 276.

S-a aplicat însă probabil legea alexandrină care decidea că succesiunea se cuvine rudei celei mai apropiate de defunct¹.

Aplicarea dreptului peregrin părților în proces se înțelege dacă ne gândim că, la acea epocă, regulile de succesiune romană nu se aplicau decât romanilor, iar *ius gentium* nu avea dispoziții privind succesiunea.

Dar iată și alte exemple de aplicare a dreptului străin de instanțe romane (*extra ordinem*).

Prefectul Egiptului, Valerius Eudaimon, a judecat cererea unui militar în serviciul armatei romane, Octavius Valens, care pretindea ca fiul său, născut din conviețuirea sa cu Octavia Secunda, să fie declarat cetățean alexandrin. Prefectul Egiptului respinge această cerere, deși atât mama, cât și tatăl erau cetățeni alexandrin, întrucât copiii militarilor născuți în timpul serviciului militar erau copii nelegitimi (soldaților le era interzisă căsătoria în timpul serviciului militar; această interdicție rezulta din faptul că militarilor le era interzis să aducă femei în lagăr, ceea ce făcea imposibil *deductio in domum mariti*, act esențial în căsătoria romană din epoca clasică). Copilul nelegitim al unui cetățean alexandrin nu putea fi considerat cetățean alexandrin. Această dispoziție nu e particulară dreptului alexandrin, ci o întâlnim și în dreptul grecesc. În această speță s-a aplicat dreptul alexandrin, fiindcă după dreptul roman, dimpotrivă, copilul nelegitim al unor cetățeni romani devine cetățean roman (Papyrus Cattaui IV,16—V,26 = Mitteis, *Chrestomatie* 372, sec. II e.n.).

Dreptul egiptean cunoștea două forme de căsătorie²: căsătoria cu înscris (ἑγγραφός γάμος) și căsătoria fără înscris (ἄγγραφός γάμος). Asemenea căsătorii, după dreptul și obiceiurile egiptene, se încheiau și între greci și egipteni. Instanțele romane le considerau valabile și luau în considerare efectele pe care le produceau după dreptul egiptean.

Puterea tatălui asupra fiului era reglementată de dreptul personal al tatălui peregrin. Astfel, tatăl are dreptul de a desfăce căsătoria unei fiice născută dintr-o căsătorie fără înscris și căsătorită, la rîndul ei, fără înscris (*Papyrus Oxyrinchos*, 237, col. VII, 12). Dimpotrivă, cînd fiica încheia o căsătorie cu înscris, instanțele romane nu le mai acordau părinților acest drept. Probabil, ele se conduceau după ideea că tatăl, prin căsătoria cu înscris, pierduse puterea asupra fetei (așa cum se întîmpla în căsătoria *cum manu*)³.

Într-un papyrus din anul 124 e.n. (C.P.R., 1,18 = Mitteis, *Chrestomathie*, 84), care conține relatarea unui proces de succesiune, se poate constata că instanța romană aplică o regulă egipteană de drept.

Origene, murind, a lăsat un testament în favoarea lui Ammonius, vărul său, și a fratelui său. Aphrodisios, tatăl lui Origene, arată că fiul său se născuse dintr-o căsătorie fără înscris și, după legea egipteană, succesiunea revine tatălui în urma morții fiului (fiul născut dintr-o asemenea căsătorie nu avea proprietate, ci un simplu peculiu).

¹ A se compara cu legea greacă privind succesiunile descoperită la Dura-Europos: P. Koschaker, *Zu den griechischen Rechtsurkunden aus Dura in Mesopotamien*, ZSS, RA, 46 1926, p. 290; tradus în H. Lewald, *op. cit.*, p. 345.

² R. Taubenschlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der C.A.* ZSS, RA, 69 (1952), p. 113 și 115.

³ Idem, *ibidem*, p. 107.

3. În fața instanțelor peregrine

A. Procesele între sicilienii aparținând aceleiași cetăți se judecă de instanțele locale peregrine (*domi certet suis legibus*). Dispoziția aceasta, cuprinsă în legea Rupilia, în *lex Antonia de Termessibus*¹, era însă aplicată în Cirenaica și în alte provincii².

Astfel, Q. M. Scaevola, propretor al Asiei probabil prin 120 î.e.n., a permis prin edictul său locuitorilor provinciei să se judece în fața instanțelor locale peregrine, desigur, în aceleași condiții ca și în Sicilia. Cicero a introdus aceeași dispoziție în edictul său pentru Cilicia (51 î.e.n.)³.

B. Puteau instanțele peregrine să judece procese între romani și peregrini din cetatea respectivă sau între peregrini din cetăți diferite?

Aici, trebuie să distingem între cetățile libere sau federate și cele supuse (*tributariae*).

Instanțele din cetățile libere și federate puteau în principiu să judece procesele între locuitorii cetății și romani sau peregrini din alte cetăți. Astfel, conform unei dispoziții din S.—C. pentru Chios din jurul anului 80 î.e.n., romanii care locuiesc în Chios sînt supuși legilor locale, adică, înțelegem noi, pot fi judecați de instanțele locale cu aplicarea legilor locale⁴. Chiar în materie penală, instanțele din unele orașe aveau dreptul să judece pe cetățenii romani, cum, spre ex., areopagul atenian⁵.

Instanțele cetăților supuse nu puteau în principiu judeca nici procesele între cetățeni și romani, nici cele între cetățeni și peregrini din alte cetăți. Toate aceste procese treceau în competența guvernatorilor de provincie și a instanțelor instituite de ei.

De altfel, procedind în felul acesta, romanii nu inovau, ci continuau o practică de mult folosită în lumea greacă și helenistică. În Atena, din secolul al V-lea instanțele sînt competente să judece în raporturile încheiate la Atena între aliați⁶. E o dispoziție pe care Atena, ca stat conducător, o impune celorlalte cetăți din ligă (tratatul încheiat între Atena și Phaselis în 450 î.e.n.)⁷. Conform edictului IV din Kyrene, procesele dintre greci din cetăți diferite se judecă de instanțele dintr-o a treia cetate⁸.

Ce lege aplică tribunalele peregrine în procesele mixte?

Un răspuns direct pentru epoca dominației romane nu putem da. Dar cum situația din perioada anterioară stăpînirii romane nu pare să se fi schimbat prea mult în Egipt, am putea folosi pentru a examina problema⁹, un caz celebru judecat

¹ *Termesses Maiores Peisidae leiberi amiceis socieique populi Romani sunt o eique legibus suis ita utunt...* *Lex Antonia de Termessibus*, plebiscit prin care se acordă calitatea de cetate liberă orașului Termessus Maior din Pisidia (sec. I î.e.n.): Girard, *Textes*, 1923, p. 68.

² Claire Préaux, *Sur la réception des droits dans l'Egypte gréco-romaine*, Rev. int. des droits de l'antiqu., 1950, p. 351 (IV).

³ *Ad Atticum*, VI, 1, 15 și VI, 2, 4.

⁴ L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht*, p. 86.

⁵ Idem, *ibidem*, p. 86, nota 4.

⁶ Claire Préaux, *op. cit.*, p. 351.

⁷ Idem, *ibidem*, p. 351.

⁸ James H. Oliver, *The Ruling Power. A Study of the Roman Empire in the Second Century of Christ through Roman Oration of Aelius Aristides*, Philadelphia, 1953, rec. în Rev. int. des droits de l'antiqu., 1954, p. 529.

⁹ R. Dareste, *Le procès d'Hermias*, în Nouv. rev. hist. dr. fr. et étr., 1883, p. 191.

în Egipt (117 î.e.n.) și cunoscut sub numele de procesul lui Hermias. Despre acest proces avem un întreg dosar cuprinzînd, în afara sentinței (foarte amănunțit motivată), și piesele justificative de care s-au folosit părțile ¹.

Hermias, militar grec, dă în judecată o familie de choachytes (persoane care aveau un anumit rol în cultul morților) egipteni, revendicînd o casă cu grădina din jur. Pîrîții se apără invocînd dreptul lor de proprietate care rezulta din actele de cumpărare prezentate și din o posesiune de lungă durată. Procesul se judecă în fața tribunalului grec al Chrematiștilor, fără ca pîrîții să conteste competența instanței.

Ceea ce ne interesează din punctul nostru de vedere, afară de faptul că procesul se desfășoară între persoane supuse unor legi diferite, ceea ce ar fi trebuit să pună instanței problema legii aplicabile, după concepția noastră, e faptul că în cursul pledoariei, avocatul reclamantului, probabil dîndu-și seama de slăbiciunea poziției clientului său, invocă un supliment de argumente bazate pe legea egipteană și anume: contractele egiptene nînregistrate nu pot servi ca mijloc de probă în proces (iar pîrîții prezentaseră un contract egiptean care dovedea că cumpăraseră casa pe care o stăpîneau) ². Contractele egiptene, care erau prezentate ca mijloace de probă în fața tribunalului, trebuiau însoțite de un jurămint pe care pîrîții nu-l depuseseră.

La acestea, avocatul pîrîților a răspuns că, dacă procesul s-ar fi desfășurat în fața tribunalului egiptean, dispozițiile amintite ar fi putut fi discutate, deși nu ar fi făcut mai solidă poziția reclamantului.

Hotărîrea instanței, de altfel amplu motivată, nu ia nici o poziție în privința cererii de a se aplica legea egipteană. Din hotărîre se poate deduce că instanța aplică decretele regale, obligatorii pentru toată populația și dreptul grec ³.

În fine, în ceea ce privește dreptul pelerin, ne vom mai referi la un singur document în legătură cu reglementarea raporturilor între persoane trăind sub legi diferite.

Papyrus Tebtunis 1,5, IX, 207—220, cuprinde textul unui decret (prostagma) dat, cel mai devreme în 118 î.e.n., de Euergetes al II-lea în Egipt ⁴. Conform acestui decret, egiptenii care au făcut un contract grecesc cu grecii se vor judeca în fața tribunalului Chrematiștilor (instanță greacă). Iar grecii care au făcut un contract egiptean, cu un egiptean, se vor judeca de Laokriți (tribunal egiptean) după legea egipteană. În ce privește acțiunile egiptenilor împotriva egiptenilor, Chrematiștii nu le vor judeca, ci le vor lăsa să fie examinate de Laokriți conform legii egiptene ⁵.

Decretul pe care-l examinăm conține, în primul rînd, o regulă care stabilește competența instanțelor grecești și egiptene. Se stabilește, este drept, și o regulă privind legea aplicabilă. Nu e însă vorba despre o regulă de drept internațional privat în sensul modern, așa cum par a crede unii autori ⁶. Aplicarea dreptului

¹ Procesul a fost judecat la Diospolis în 117 î.e.n. Traducerea hotărîrii judecătorești se găsește în Dareste, *op. cit.*, p. 191.

² Contractele egiptene se puteau folosi în fața tribunalelor grecești, dar trebuiau înregistrate la grefa trib. Chrematiștilor, traduse în grecește.

³ Taubenschlag, *The Law*, p. 20, nota 52.

⁴ Mitteis, *Chrestomathie*, nr. 1.

⁵ Taubenschlag, *The Law*, p. 20, nota 52.

⁶ H. Lewald, *op. cit.*, p. 349: decretul (prostagma) lui Euergetes al II-lea este tradus și comentat.

instanței e o soluție care se acceptă și astăzi. Ea se bazează pe ideea că, în anumite situații, legea instanței e cea mai bună soluție avînd în vedere natura raporturilor examinate. În Egipt, legea instanței se aplica, se vede bine, pornindu-se de la concepția, care niciodată n-a fost complet depășită, că dreptul este un atribut al membrilor grupului și, ca atare, nu-l pot aplica decît instanțele proprii.

Într-adevăr, un contract egiptean nu înseamnă, așa cum s-ar părea la o primă vedere, un contract încheiat în limba egipteană în fața autorității egiptene, ci și un contract încheiat într-o anumită formă, care produce anumite efecte indicate de legea respectivă. Cu alte cuvinte, un contract egiptean are un anumit statut propriu, pe care l-am putea numi egiptean. Și așa cum chestiunile de stare și capacitate sînt reglementate numai de legea personală (și numai de ea), tot așa și contractul egiptean sau grec, care au un statut propriu, nu pot fi examinate decît de instanța respectivă, greacă sau egipteană. Să ne gîndim la o *sponsio* sau la o *stipulatio* romană. Aici forma, limba e intim legată de fond și valabilitatea acestui contract nu se poate examina decît după dreptul roman. Dar ceea ce are în vedere decretul lui Euergetes al II-lea și ceea ce aveau în vedere totdeauna cei vechi, era determinarea instanței care judecă. Aplicarea legii în procesele între persoane trăind sub legi diferite era o chestiune pe care o rezolvau instanțele în mod discreționar.

Despre decretul lui Euergetes al II-lea, se afirmă că stabilește două categorii de reguli care astăzi fac parte din dreptul internațional privat (Lewald, *op. cit.*, p. 349). Decretul consideră două categorii de litigii: între egipteni și între egipteni și greci.

Litigiile între egipteni se judecă de instanțele egiptene (Laokriții) conform legii egiptene. Este sistemul pe care l-am întîlnit în Sicilia și în alte provincii ale imperiului roman și care are la bază concepția proprie antichității sclavagiste, după care *ius civile est proprium civium*.

Litigiile contractuale între egipteni și greci se soluționează avîndu-se în vedere limba în care este scris contractul. Despre instanța egipteană, decretul spune că va judeca conform legilor țării. Autorii moderni sînt frapați de asemănarea regulilor din decretul examinat cu unele din regulile dreptului modern. Într-adevăr, atunci cînd nu rezultă din alte elemente care e legea aleasă de părți să cîrmuiască un contract, limba în care e scris servește uneori, dar destul de rar, ca un indiciu care permite judecătorului să deducă că părțile au înțeles să supuiă contractul legii respective. Dar soluția aceasta are la bază o concepție relativ nouă și în orice caz străină antichității sclavagiste, și anume ideea că un contract de acest fel trebuie reglementat de legea cea mai potrivită avînd în vedere natura lui. Părțile care au încheiat contractul sînt în măsură să știe care e legea cea mai potrivită. În lipsă de alte indicații în contract în privința legii pe care au înțeles părțile să o aleagă, limba în care au redactat actul servește ca indiciu asupra legii pe care părțile au avut-o în vedere. Soluția dată de decretul lui Euergetes al II-lea se inspiră din considerații diferite și asemănarea cu regula modernă e cu totul întîmplătoare.

Din textul decretului pare a rezulta că fiecare tribunal aplica exclusiv dreptul lui. Documentele practicii ne arată că Laokriții aplicau uneori legea greacă și Chrematistii legea egipteană (Papyrus Ryland, 63). După ce criterii?

În unele materii știm sigur. Chrematistii examinau un contract egiptean sau o căsătorie egipteană după dreptul egiptean. Așa încît putem reține că în condi-

țiile proprii Egiptului, tribunalul Chrematiștilor aplica de preferință legea greacă, fără a exclude și aplicarea dreptului străin (și același lucru se poate infera despre Laokriți). În textul decretului se face vorbire de două ori despre aplicarea legii egiptene. Să aibă această mențiune caracterul unei reguli conflictuale moderne? Formula exprimă, după noi, numai o concesie consimțită de monarhia helenistică populației băstinașe (remarcați că nu se spune nimic despre aplicarea dreptului grec). Formula subliniază libertățile locale și nu are în vedere propriu-zis stabilirea unei reguli conflictuale conform concepției moderne.

În concluzie, sistemul folosit de cei vechi ne apare foarte complex și, în același timp, sprijinit pe concepții cu totul diferite, dacă nu opuse, concepțiilor noastre privitor la aplicarea legii străine. El s-ar putea sintetiza în următoarele puncte:

a) Se folosea un regim special de privilegii în prima perioadă de dezvoltare a statului-cetate, când economia și schimbul nu permiseseră a se ajunge măcar la concepția că străinului trebuie să i se recunoască o anumită capacitate.

b) Când particularismul inițial a început a slăbi, în urma dezvoltării economiei și a schimbului, un *ius gentium* a înlăturat unele din cele mai frecvente dificultăți care interveneau cu ocazia reglementării raporturilor cu străinii.

c) *Ius gentium*, fiind de formație cutumiară, deci lentă, se dezvolta totdeauna mai încet decât nevoile sociale. În cazurile urgente, diferitele tratate (de felul tratatelor de asistență juridică — symbolai) precizau cu deosebire competența instanțelor, fie decidind că pot judeca anumite instanțe locale, fie creînd anumite instanțe mixte pentru procesele cu străinii (recuperatorii).

d) În Imperiul Roman (dar fenomenul nu e limitat aici), pentru a răspunde nevoilor sociale semnalate, o parte din ce în ce mai importantă din dreptul civil (reputat, inițial, propriu cetățenilor) a fost extins peregrinilor, prin edictul pretorului peregrin sau al guvernatorilor de provincie sau prin lege.

e) Instanțele romane care judecau procesele între peregrini din aceeași cetate aplicau legea peregrină atunci când, potrivit concepției dominante, dreptul roman era inaplicabil, ca *ius proprium civium Romanorum*. Aceasta avea loc în materie de stare și capacitate, de drept de familie, de succesiune (pînă la un moment dat) și altele.

f) În procesele mixte sistemul folosit pentru reglementarea raporturilor este foarte obscur. În procesele dintre romani și peregrini sau dintre peregrini din cetăți diferite, acolo unde nici una din soluțiile anterior examinate nu era posibilă, instanța decidea suveran ce lege aplică. În aceste situații este probabil că instanțele nu-și puneau problema de drept în felul în care ne-o punem noi astăzi. Lucrul acesta pare a rezulta din procesul lui Hermias, din examinarea discuțiilor făcute de Cicero relativ la instanțele competente și la legea aplicabilă în procesele ce se judecau de instanțe în Sicilia, din documentele relative la această problemă din dreptul grecesc la care ne-am referit mai sus. Și faptul nu ne poate mira. Astăzi încă, în materie de comerț exterior, unde se încheie un număr uimitor de mare de raporturi juridice, instanțele arbitrale în marea majoritate a cazurilor nu se preocupă de rezolvarea conflictelor de legi și nici chiar de problemele de drept în general, ci trece la judecarea cauzelor după echitate, adică transează litigiile așa cum cred că e mai bine, fără referire la o anumită regulă de drept național. În realitate, dreptul nu e absent la o asemenea soluționare, dar el se prezintă sub forma unei opinii personale a arbitrilor despre ceea ce e drept și legal. Dacă astăzi, în condițiile

unei uriașe dezvoltări a relațiilor economice internaționale, a unui progres incontestabil al științei și practicii dreptului în litigiile între persoane trăind sub legi diferite, lucrul acesta e posibil într-una din materiile cele mai practicate — raporturile de comerț exterior — cu atât mai mult nu ne putem aștepta la o altfel de tratare a problemelor de acest fel în antichitatea sclavagistă, cînd concepția privind aplicarea dreptului străin era cu totul diferită de concepția modernă.

CONFLITS DE LOIS DANS L'EMPIRE ROMAIN

RÉSUMÉ

Le problème de la loi applicable aux rapports entre Romains et pérégrins ou entre pérégrins de cités différentes n'est pas nouveau. Mais les progrès réalisés dans la connaissance des droits pérégrins (grec, égyptien et hébreu) et dans la connaissance de l'application du droit romain dans les provinces permettent de le reprendre avec des moyens nouveaux. On a bâti diverses hypothèses sur la réglementation des rapports envisagés, que l'auteur discute et repousse (le système de la personnalité des lois proposé par E. Schönbauer, le système de l'application de la loi du tribunal dû à H.J. Wolff, celui de W. Niederer, celui de H. Lewald, selon lequel le droit romain aurait connu des règles spéciales semblables aux règles modernes de droit international privé). L'auteur étudie le problème séparément: a) devant les tribunaux de Rome, b) devant les instances organisées par le gouverneur de province et c) devant les instances pérégrines dans les cités provinciales. A Rome on appliquait le *ius gentium*, pour les rapports qui étaient réglementés par celui-ci, toutes les institutions du *ius civile* dont l'application était permise aux pérégrins, et la loi pérégrine pour les rapports qui ne pouvaient être régis que par le droit pérégrin (l'état et la capacité; la condition juridique de l'affranchi d'un pérégrin: Fr. Dosithée, 12; Règles d'Ulp. XX, 14 et XXII, 2; Gaius III, 120). Devant les tribunaux organisés en province par le gouverneur on appliquait en premier lieu l'édit provincial, qui, à mesure que la romanisation était plus avancée, étendaient aux pérégrins un nombre toujours plus grand d'institutions romaines (comme le montre l'exemple de l'Egypte). On appliquait couramment la loi pérégrine aux questions d'état et de capacité des pérégrins et aussi aux procès entre pérégrins qui n'étaient pas réglementés par l'édit (Papyrus Michigan, 1320 et autres sources). Quant à la loi applicable aux procès entre Romains et pérégrins ou entre pérégrins de cités différentes (ce point est le plus difficile à résoudre même de nos jours), on peut aisément s'en rendre compte que nos sources ne disent rien. D'une discussion approfondie des textes de Cicéron (*In Verr.*, II, 2, 13 et d'autres lieux, des édits d'Auguste retrouvés à Cyrène (Ier et IVème), des dispositions des traités d'assistance judiciaire conclus par les cités grecques, des documents de la pratique antérieurs à l'occupation romaine de l'Egypte, l'auteur déduit que dans cette catégorie de questions il n'y avait pas de règle indiquant la loi applicable, mais que la solution dépendait de l'appréciation discrétionnaire du tribunal, bien entendu dans les limites précédemment indiquées. Selon l'époque, les circonstances, la solution pouvait être l'application de la loi du tribunal (comme dans le procès d'Hermias) ou la loi étrangère, mais il n'y avait pas de règle établie ou plutôt, un ensemble

de règles indiquant pour chaque catégorie de rapports la loi compétente. On pourrait être tenté d'invoquer en sens contraire le décret d'Evergètes II de 118 av. n. è. L'auteur discute et écarte cette hypothèse. En conclusion, le système romain est complexe. Il contient des éléments de ce que l'on appelle la personnalité des lois, sans être pour celà la personnalité; il contient aussi des éléments de territorialité; pour les questions mixtes qui vraisemblablement étaient très fréquentes dans un État plurinational comme l'Empire romain, il n'y avait pas de règle établie, mais la solution était déplacée sur le terrain de la compétence judiciaire; les juges avaient un pouvoir discrétionnaire. Voilà pourquoi, non seulement la question de la compétence, mais aussi celle de la composition des tribunaux, étaient si âprement disputées devant les instances comme on peut s'en rendre compte par le procès de Verres.
